

woordde de man, 'al waren er nog honderd gekomen, want ons huis is toch bedorven.' Met andere woorden, veel kinderen werden inderdaad als een belasting gezien. Andere bronnen bevestigen dat grote kindertallen konden leiden tot economische neergang van een familie.

Grote gezinnen waren in Van Overbeks tijd echter uitzonderlijk. De kindersterfte was zo hoog dat meer dan de helft overleed voor het tiende levensjaar. Reacties van ouders konden hierbij gemengd zijn, waarbij christelijke berusting en openlijk rouwbeklag elkaar afwisselden. Of was die berusting soms opluchting? Dat impliceert de volgende mop: Iemand wil zijn buurman feliciteren als zijn vrouw bevallen is. Hij vraagt of ze een jongetje of een meisje gekregen heeft. Nee, antwoordt de kersverse vader, het is beter. De ander wenst hem dan veel geluk met een zoon. De vader antwoordt: 'Ook niet, al vrij beter.' De ander reageert: 'Wat d[ui]vel!' is het dan, een monster? Het kan immers niet beteren wezen.' Maar nee, het is nog beter: 'Het is een dochter die dood ter wereld is gekomen' (1391). Kind- en vrouwvrijdigheid gaan hier moeiteloos samen. Een andere laconieke reactie op de dood van een kind vinden we bij de man die bedroefd is omdat hij de moeder nog behouden heeft (1443), en ten slotte is er de vader die door zijn kinderen dermate wordt gestoord in zijn lectuur dat hij een Herodes wil zoeken om zijn kroost van kant te maken (969).

De clou berust in deze moppen als regel op de reacties van de vaders (nooit van de moeders). Tegen de verwachting van de toehoorder in gaat hij niet gebukt onder zijn verdriet, maar geeft een snaaks antwoord. Het principe van de omkering wekte ook hier de lachlust op. Toch moeten deze moppen op enigerlei wijze in de realiteit geworteld hebben, want hoe zou men er anders om hebben kunnen lachen? En dat het thema leidde tot grappen, is op zichzelf ook veelbetekenend.

Ouders hadden het recht hun kinderen te tuchtigen. Een mop betreft een kind dat een taart op tafel ziet staan en zijn vader vraagt: 'Spaart mij een stuk taart tot morgen.' De vader antwoordt: 'Ik zal u een roe sparen.' Het kind reageert met: 'Nee, vader, d'apostel Paulus zegt: "Die zijn kinderen lief heeft, spaart de roe niet"' (1877). Dat laatste was inderdaad een veelgebruikt argument, maar dan door de ouders. In Holland waren ouders wat zachtaardiger dan elders, maar op school werd wel kwistig van de plak en roe gebruikt gemaakt. Zo is een mop over een schooljongen die een grap uthaalt, waarom de meester hem 'dap-

per [flink] geselde' (2363). Een andere betreft een scholier die een halfuur te laat in de klas kwam, en daarom zijn broek moest laten zakken voor een strenge geseling. Toen de meester klaar was, weigerde hij zijn broek weer aan te trekken. De jongen zei: 'Ik zal toch tot morgen niet leven, en altoos als er executie ter dood is gedaan, komen de beul de kleren toe' (474). Confiscatie van de kleren van een veroordeelde was inderdaad een oud gebruik in het Hollandse strafrecht. Dat moet de grap voor de jurist Van Overbeke extra leuk hebben gemaakt.

De verhouding tussen ouder en kind was strikt hiërarchisch, maar in de praktijk bestond een spanning tussen ideaal en werkelijkheid. Dat leverde stof voor humor op, vooral wanneer een kind tegen alle regels in zijn ouders te slim af was. Grappen met kinderen in de hoofdrol zijn ook te vinden in kluchtboeken, maar bij Van Overbeke komen ze opvallend veel voor. Misschien is dat typisch Hollands, zoals dat ook geldt voor hun frequente aanwezigheid op genreschilderijen.

Ziek en gezond

De overtuiging dat lachen gezond is, vindt men in vele culturen terug. De rituele clowns van Amerikaanse indianenstammen fungeren bijvoorbeeld tevens als medicijnman.⁵¹ In Europa bestaat er een vergelijkbaar verband. Lachen werd vooral gezien als een middel om droefgeestigheid te bestrijden. De term humor komt niet voor niets uit de medische sfeer. Wanneer de humores, de levenssappen, uit balans waren, werd men ziek. Wanneer de 'zwarte gal' de overhand kreeg, werd men zwartgallig, men ging lijden aan melancholie. Melancholie werd in Van Overbeks tijd gezien als een ernstige ziekte, waarover talloze traktaten werden geschreven.⁵² Vooral intellectuelen liepen gevaar. Het lezen van zwaarwichtige boeken leidde, zelfs bij studenten die van nature vrolijk zijn, tot droefgeestigheid.⁵³ Uiteindelijk kon dat fataal zijn. Was Van Overbeks eigen vader niet van melancholie gestorven?

Het beluisteren en lezen van komische teksten zag men als een geschikte remedie. Een medicinale doelstelling treffen we aan in de woorden en titels van veel komische publicaties, zoals bij de bundel

Den vaeck-verdryver van de swaermoedigh gheesten. De auteur heeft zijn moppen bijeengebracht om 'de fantasieën uit de hersenen te verdrijven'. *Het toneel der snaaken* is bedoeld als 'een ontlozinge der zwaarhoofdigen gepens'. De auteur van *Den kluchtigen bancket-kramer* heeft zijn boek gelardeerd met grappen van Frans de Geck, de Amsterdamse toneelspeler, die hij beschrijft als 'een ervaren medicijnmeester of liever kwakzalver', die raad voor alle melancholieën heeft. Ook *Het stuygh en vermaeckelijck coffy-huys* is blijkens de titel bestemd voor 'melancholieke en bedrukte geesten'. En de titel *Verdrijf des droefheyts ende melancholie* voor een kluchtboek spreekt voor zich. Lachen werd, kortom, beschouwd als een uitstekend geneesmiddel, en dat wordt de laatste jaren weer ingezien. Medisch onderzoek toont aan dat lachen een gunstige invloed kan hebben op het genezingsproces, en in ziekenhuizen lopen tegenwoordig 'climclowns' rond.

Ziekten en zieken kunnen ook dienen als bron van vermaak. Dat geldt zeker voor geestesziekten. Hofnarren uit de Middeleeuwen waren vaak mensen met lichamelijke of geestelijke gebreken. In de *Anecdota* figuren heel wat 'narren' en 'gekken'. Het zijn standaardfiguren in het genre. De grens tussen geestig en geestelijk gestoord was moeilijk te trekken. Het woord 'luum' hangt samen met het Franse 'lune' en betekent zowel maanziek als grappig. De 'bolworm', die in de titel van een kluchtboek voorkomt, verwijst naar de ziekte scapiës die de hersenen van schapen aantast en hetzelfde ziektebeeld kent als de huidige gekke-koenziekte. Op de titelprent van het werk staat een dementerende geleerde afgebeeld.

Ondanks de evidente samenhang tussen geestesziekte en humor zijn er bij Van Overbeke maar een paar grappen over. Een voorbeeld: Er was een man die altijd vrolijk was, omdat hij meende dat alles wat hij zag zijn eigendom was. Er kon geen schip de haven binnenvaren, of hij dacht dat het van hem was. Maar toen de doctoren hem genezen hadden, werd hij 'zo melancholiek dat hij niet te troosten was' (287). Een fraaie anekdote speelt in Italië, waar Alexander Farnese, hertog van Parma, een dolhuis bezocht. Eerst sprak hij in de tuin met een man, die hem met succes wijsmaakte de arts van de inrichting te zijn, totdat Farnese hem zijn naam vroeg. De man beweerde Johannes de Doper te zijn. Vervolgens belandde Farnese in de bibliotheek, waar hij iemand

aantroef met wie hij een lang en interessant gesprek had. Toen hij ten slotte vertelde dat hij zojuist had gesproken met iemand die beweerde Johannes de Doper te zijn, brak de geleerde in lachen uit: 'Dat die beest zo dol en onbeschaamd is, dat hij durft zeggen Johannes de Doper te zijn, daar ik, God zelf, zo dicht bij hem ben, en gevolgelijk hem wel behoorde te kennen, die ik immers zelf heb gezonden' (1453). Na deze tweede ontmoeting verliet Farnese ijlings het dolhuis.

In de Republiek dienden dolhuizen tot publiek vermaak. Tegen een geringe vergoeding kon men de gekken bezichtigen. Bij spectaculaire gevallen stroomden de kijkers toe, zoals in 1684, toen een Haarlemse geesteszieke meende dat hij net als Christus veertig dagen moest vasten.⁵⁴ Tot ieders verbazing slaagde hij erm.

Vrijwel iedere ziekte kon aanleiding zijn voor een grap: verkoudheid, zeeziekte, buikloop en wormen komen ter sprake, maar ook opvliegers, aambeien, leepogen, eksterogen, epilepsie en syfilis. Zelfs de pest leent zich voor moppen. Een man pakt 'in de pesttijd' in een herberg streken een stuk spek uit de kookpot en stopt dit in zijn broek. Omdat het vlees zo heet is, roept hij uit: 'Och, ik heb het spek al weg.' Het 'spek weg hebben' betekende ook ergens door besmet zijn. Zo interpreterde de de waardin zijn uitroep en uit angst voor besmetting jaagt ze hem direct met spek en al de herberg uit (2209). Een andere mop gaat als volgt: een tiental joden ontvluchtte Amsterdam, toen daar de pest was uitgebroken. Ze gingen op een wagen naar hun buitenhuizen in de buurt van Utrecht. Toen een passerende voerman vroeg 'Waarnaartoe?' luigde het antwoord van hun voerman: 'Voor de duivel, denk ik, want zij vluchten voor Onze Lieve Heer' (2043). Uitdrukkingen als 'de gave Gods' of 'Onze Lieve Heer' waren eufemismen voor de pest. Uiteraard werden met deze woordspeling ook de religieuze verschillen, in godsvrouwen en heilsverwachting, uitgebuut.

Het feit dat er grappen over de pest gemaakt werden, bevestigt het beeld dat we uit andere bronnen kennen. De Hollanders reageerden nogal laconiek op pestepidemieën. Het leven ging gewoon door, ofschoon in sommige jaren ongeveer een kwart tot een derde van de bevolking in de steden aan deze ziekte overleed.

Van Overbekes moppen betreffen vaak lichamelijke gebreken. Er zijn grappen over kaalhoofdigheid, baardeloosheid en lieden met grove lit-

tekens. Schelen, bijzienden, eenogigen, blinden, kreupelen, bultenaars: zij komen allemaal voor bij Van Overbeke. Van mededogen was weinig sprake, maar dat was gebruikelijk.⁵⁵ Een crue grap gaat als volgt: wanneer een speelwagentje met jongelieden terugkeert van de boerenkermis, overrijden ze Job-met-zijn-bult. Een van de passagiers roept dan vrolijk: 'Wij hebben flus over een brug gereden' (892). Zo'n grap over een mismaakte was eigenlijk volledig in strijd met de regels van de etiquette, zoals we hiervoor zagen.

Een aanzienlijk gedeelte van de *Anecdota* is gesitueerd in Van Overbeke's eigen omgeving, en er is het nodige te horen over de lichamelijke gebreken van vrienden en bekenden. Wij ontmoeten bijvoorbeeld Willem van de Rijjt, drost van Bergen op Zoom, die de 'k' niet kon zeggen en in plaats van 'de koning van Catalonië' sprak over 'de teuning van Tatalonië'. Iemand die een brief schreef aan de advocaat Backer, adresseerde die 'Aan mijn eer, de advocaat Backer voor den Oven van Olland in Den Age'. Dat was leuk, want Backer kon de 'h' niet uitspreken. Tussen zijn Zeeuws dialect en een spraakgebrek maakte Van Overbeke geen onderscheid. Daarnaast vernemen wij dat de auditeur Johan Dedel een ziekte had (misschien Parkinson), waardoor hij voortdurend het hoofd schudde. Toen diens oom, Daniel de Vogelaar, hem eens vertelde dat hij bij Constantijn Huygens zulke heerlijke ingelegde druiven te eten had gekregen, schudde de auditeur zoals gewoonlijk het hoofd, waarop De Vogelaar boos uitriep: 'Zeg je dat ik het lieg?' De vrouw van de auditeur moest toen uitleggen wat er aan de hand was. Elders moeten wij de hoofdschout van Amersfoort, Jacob Godin. De man was mank, wat hem in zijn amoureuze betrekkingen danig hinderde. Zo kreeg hij van Aletta van Outshoorn te horen: 'Mijnheer, uw gezelschap is mij aangenaam, maar gij moest op zulken voet niet bij mij komen.' Dat antwoord, als het inderdaad door haar gegeven werd, verhinderde niet dat zij later met hem in het huwelijk trad.

Er werd vrolijk gelachen om alle gebrekkigen. Aan de andere kant werd zelfspot van deze onfortuinlijke mannen en vrouwen zo mogelijk nog hoger gewaardeerd, ook bij bekenden van Van Overbeke. Een van hen was de manke Constantijn l'Empereur, schepen van Brnelle, die aan Alida Kievit vertelde geen bestuursambten te ambiëren, onder toevoeging van de woorden: 'Ik ga zoal zoetjes op en neer.'

Zoals we hiervoor zagen werd spotten met eigen gebreken door de

schrijvers van etiquetteboeken sterk afgekeurd. Dat het toch voorkwam, is echter verklaarbaar. Zulke luchthartigheid over eigen gebreken werd door de socioloog Erving Goffman aangewezen als een manier waarop gehandicapten de spanning in de omgang met anderen weten te reduceren.⁵⁶ Nog groter was de waardering voor diegenen die hun gebrek zelfs wisten uit te buiten. Een van de anekdotes betreft de zeeheld Nicolaas Marreveldt aan wie Jan Vos een gedicht wijdde met de titel: 'Toen den manhaftigen Zeekapitein de handt van zijn arm geschooten was.'⁵⁷ De kapitein moet een ware houwdegen zijn geweest. In een herberg in Edam had Marreveldt de beste plek bij de open haard ingenomen en dat was voor een boer reden hem uit te dagen. De man, die niet wist dat Marreveldt een houten hand had, sneed er zijn mes op te schanden' en incasseerde ondertussen de ene na de andere klap in zijn gezicht. Een andere boer riep nog dat hij de bezoeker wel beter had aangepakt, maar ook hij kreeg een paar forse klappen, zodat zijn kin half in stukken lag. Dat laatste wakte zoveel ontzag dat Marreveldt rustig op zijn plek kon blijven zitten.

Het spotten met ziekten en gebreken vinden we, alle verboden in etiquetteboeken ten spijt, ook in gedrukte werken, zoals blijkt uit de veelzeggende titel: 'Het vermakelijk utemde van een arme, ellendige, gebochelde, éénogige en kreupele hoorndrager.'⁵⁸ Ziekte werd niet gezien als een omstandigheid waarvoor clementie op zijn plaats was. Wie ziek was, moest bijvoorbeeld zoveel mogelijk doorwerken, ook al omdat er geen ziekteverzekeringen bestonden. In het dagboek van Van Overbeke's vriend Constantijn Huygens jr valt op hoe omzichtig hij zijn ziekten en gebreken voor zijn omgeving weet te verbergen, overtuigd als hij is dat dit tegen hem gebruikt zal worden.

Er bestond in Van Overbeke's tijd een andere opvatting over oorzaken en betekenis van ziekte. Ziekte werd gezien als een straf van God, als iets wat men zichzelf kon verwijten vanwege een zondig leven. Dat was belangrijker dan toeschrijving aan biologische oorzaken, die overigens merendeels nog niet bekend waren. Omdat ziekten aan bovennatuurlijke krachten werden toegeschreven, werd ook bij de bestrijding dikwijls naar magische middelen gegrepen, zo niet door de medici dan wel door de zieken zelf, die bijvoorbeeld amuletten tegen de pest aanschaften. Predikanten wezen dat ten zeerste af: aan een ziekbed waren slechts een medicus en een predikant nodig, schreef Jacobus Sce-

perus in zijn handboek voor 'krankbezoekeers'. Verboden waren 'superstitiën, bijgeloof, toverij of afgoderij, waarzeggers en duivelskunstenaars'.⁵⁹

Reeds in de Oudheid was de medicus een geliefd komisch figuur, bijvoorbeeld in de moppenbundel *Philogelos*.⁶⁰ En ze keerden terug in middeleeuwse toneelkluchten. In 1541 won een Antwerpse rederijkerskamer een prijs met een klucht waarin de dokter, 'Meester Jan Luerequack', een hoofdrol speelt.⁶¹ Van Overbeks tijdgenoot Focquenbroch schreef *Hans Keyenvretzer, medicijnen doctoer*. Focquenbroch was zelf medicus, en dat gold ook voor de schrijvers Samuel Coster en Salomon Rusting, die de dokter, chirurgijn of kwakzalver eveneens opvoerden in een komische rol.⁶² In deze beroepsgroep moet, net als bij advocaten, een flinke mate van zelfspot hebben bestaan. De medicus was een geliefd personage in de schilderkunst. De karikaturen bij Gerard Dou en Jan Steen sloten nauw aan bij de kluchten. En zij waren niet de enigen die het onderwerp hebben afgebeeld.⁶³

Artsen worden in de moderne westerse samenleving hoog geacht, soms zelfs bewonderd, maar in Van Overbeks tijd was dat niet zo vanzelfsprekend. Uit Van Overbeks anekdoten spreekt dikwijls een groot wantrouwen. Zo woonden in Amsterdam de bekende hoogleraar Nicolaas Tulp en diens schoonzoon, eveneens een arts, naast elkaar. Of zij goede artsen waren, werd betwijfeld, want boven Tulps deur stond 'Wandelt met God' en boven die van zijn schoonzoon 'Soeckt het eeuwige leven'. De spreuken sierden in werkelijkheid hun gevels, zoals wordt bevestigd in de aantekeningen van de Amsterdammer Bontemantel.⁶⁴ Deze referenties maken duidelijk dat de arts werd gezien als een bemiddelaar tussen het aardse en het bovennatuurlijke. Het proces van genezing had magische aspecten. De koningen van Frankrijk en Engeland deden in Van Overbeks tijd bijvoorbeeld nog aan handoplegging. Katholieken wendden zich tot heiligen of gingen op bedevaart. In de Republiek was dat laatste niet langer toegestaan, ook niet aan katholieken. De medicus was van alle genezers de meest rationele, en die positie stond op gespannen voet met de ideeën over ziekte en genezing die nog onder de bevolking leefden.

Van alle medische behandelingen gaf niets zoveel aanleiding tot klachten als het klijsteren, een onderwerp dat ook in toneelkluchten en op

schilderijen werd uitgebeeld. Zo is er een mop van een man die de dokter wegjaagt, als die hem vanwege zijn hoofdpijn wil klijsteren: 't Zijn dollen dingen dat men de aars zal zalven om 't hoofd te genezen' (2325, 2006). Het is een klassieke grap, die wij ook elders tegenkomen. Weinig verrijnd is een anekdote waarin de meid van de jonkvrouw Van de Binckhorst een zetje opat, die haar mevrouw zojuist had uitgepoept. Zij werd nog gewaarschuwd, maar zij had er geen geloof aan gehecht: 'Praat gijlui wat, onze vrouw kakt zo zoet niet.'

In een andere mop wordt verteld hoe een patiënt alle drankjes, pillen en purgaties die hij van zijn dokter heeft gekregen, bij elkaar giet. Als hij het goedje vervolgens aan zijn dokter toont, denkt deze dat het zijn ontlasting is en concludeert dan ook: 't Is een vuile slijmige materie, gij moogt blij zijn dat het uit uw lijf is' (1556). In een variant, die evenmin getuigt van veel vertrouwen in de voorgeschreven middeltjes, laat de patiënt zijn pillen nog even een paar weken rijpen. Zij waren hem te wrang (722).

Deze moppen zijn nog vrij mild, maar elders is de boodschap heel wat scherper. Als een dokter een zieke vraagt waarom hij zijn adviezen in de wind slaat, luidt het antwoord: 'Omdat ik nog geen lust hebbe om te sterven' (2324). In een andere grap betwisten dokters en advocaten elkaar de voorrang. De oplossing is eenvoudig: de advocaten gaan altijd voor, 'want 't is een oude manier dat de dief voor en de beul achter gaat' (1616). Ook lezen wij over een verlopen dokter die uiteindelijk het hulpje wordt van een doodgraver. Logisch, zo luidt de clou, 'want tevoren hield hij de lieden in 't graf en dat doet hij nu ook' (2005). Het waren niet alleen de artsen die het moesten ontgelden. Een apotheker die zich in een dorp wilde vestigen, kreeg van de boeren te horen dat dit niet nodig was: 'Zij wilden liever om niet sterven' (1675).

Alle wantrouwen rond de medische stand wordt nog eens samengevat in een anekdote over de Leidse hoogleraar Ewaldus Schrevelius (1575-1646). Toen deze eens aan een paar boeren vroeg wie hun dokter was, luidde het antwoord: 'Wij gebruiken hier geen dokter, wij sterven geerne onze eigen dood.' Schrevelius moet grote bekendheid hebben gehad, want over hem is ook een anekdote te vinden in het kluchtboek van Jan Tamboer.

De grimmige humor die hier ten beste wordt gebracht, heeft overeenkomsten met de grappen in de kluchten. Immers, ook daar worden

artsen en chirurgijns als beulen en moordenaars ten tonele gevoerd. De vergelijking met de beul lag voor de hand, omdat deze laatste ook medische diensten verrichtte. Maar kennelijk hadden beide beroepen in de ogen van veel tijdgenoten meer met elkaar gemeen. In de *Klucht van Oene van Jan Vos* overlegt een vrouw hoe zij van haar man af kan raken. Mocht zij hem wijs kunnen maken dat hij ziek was, dan zou zij dokter Paracelsus kunnen roepen: 'Die helpt er mier van kant as de beul van Haarlem.' En ook in P.C. Hoofts *Warenar* wordt voor chirurgijns gewaarschuwd. Constantijn Huygens dichtte over een medicus: 'Hij is een onder-Beul, [...] / Een Vroedvrouw met een baerd, een konstigh Menschenmoorder.'

Net als de advocaat had de medicus een speciale relatie met de beul. Ook de beul was werkzaam als genezer. Deels vloeide dat voort uit de magie die verbonden was met de ijken van op het schavot omgebrachte mensen. Deels was dit gebaseerd op zijn kennis van de menselijke anatomie. Een beul kon een vaardig bottenzetter zijn. De Friese boer Dirck Jansz., hiervoor al genoemd als lezer van kluchtboeken, beschreef in zijn dagboek hoe zijn gebroken been door de beul van Leeuwarden werd gezet. Een beul werd als regel door zijn zoon opgevolgd, en zijn overige zonen werden vaak chirurgijn, zodat ook zijn medische kennis niet verloren ging.⁶⁵

De spot en zelfspot van artsen en chirurgijns bieden een beeld dat niet ver van de werkelijkheid af staat. Interessant is bijvoorbeeld een anekdote over een zekere dr. Janson, mogelijk de Haagse medicus Arent Jansz., die Van Overbeke vermoedelijk persoonlijk heeft gekend. Deze Janson geeft een aardige typering van het dokterswerk. Volgens hem zijn er drie mogelijkheden. Het kan gebeuren dat de arts en de patiënt het eens worden, en dan verliest de ziekte. Het is ook mogelijk dat de ziekte en de arts het eens worden, bijvoorbeeld als de laatste de verkeerde medicijnen heeft voorgeschreven. In dat geval kan de patiënt alvast zijn testament opstellen. Maar worden de ziekte en de ziekte het eens, dan kan de arts het wel vergeten: hij is zijn reputatie kwijt en moet van honger sterven.

De arts had het niet gemakkelijk, want hij moest met twee partijen rekening houden: de kwaal en de patiënt. Hij moest de ziekte eerst overtuigen van de juistheid van zijn diagnose en daarna van de juistheid van zijn remedie. Het wantrouwen jegens de voorgeschreven medica-

menten, zoals dat in de moppen van Van Overbeke naar voren komt, was kenmerkend voor de omgang tussen dokter en patiënt. Die was in wezen die tussen dienaar en heer. De sociale status van de arts was heel anders dan tegenwoordig. Zelfs de status van de universitair opgeleide medicus was onduidelijk. Diens geleerdheid stond nogal eens in contrast met een relatief eenvoudige afkomst. Medici waren vaak sociale stijgers en werden alleen al om die reden met argwaan bekeken. Dat geldt nog sterker voor de in de praktijk opgeleide chirurgijns, om van de kwakzalvers maar te zwijgen. Het medische beroep kon dus tot statusonzekerheid leiden, een fenomeen dat vaak een komisch effect heeft. We hoeven daarbij maar te denken aan de heer en knecht die in een klucht van kleding verwisselen. Diezelfde statusonzekerheid maakte artsen al in de Oudheid tot object van spot.

Dat men het eigen oordeel vaak zwaarder liet wegen dan dat van een arts, blijkt uit het feit dat zelfmedicatie in het verleden een wijdverbreid verschijnsel was. In medische traktaten wordt het probleem van de zelfmedicatie steeds weer signaleerd. Dat wordt bevestigd in brieven en dagboeken. In familiearchieven duiken bovendien regelmatig manuscripten op met allerlei medische recepten voor eigen gebruik. Van de hand van Johan van Overbeke, de oudste broer van Aernout, is zo'n receptenboek bewaard gebleven.⁶⁶ Dagboeken bevatten soortgelijke informatie, zoals dat van Constantijn Huygens jr. In de kringen waarin Huygens verkeerde, het hof van stadhouder-koning Willem III, was zelfmedicatie niet ongewoon. Jacques de Gastigny, de opperjachtmeester, had bijvoorbeeld een eigen remedie tegen kiespijn. Het was een spijker die je tegen de zere tand moest houden. Vervolgens sprak de patiënt enkele woorden, waarna de tand meteen verrotte en uit de mond viel. De spreuk had Huygens op een los papertje geschreven, kennelijk voor eigen gebruik. De Zweedse gezant graaf van Oxensterna droeg al jaren een beentje uit de bil van een schaap bij zich, wat een remedie was tegen sciatica (rugpijn).

Kennelijk hechtten veel mannen en vrouwen aan hun eigen receptuur, zelfs als het ging om de pest. In zijn verhandeling over deze ziekte nam de Utrechtse hoogleraar IJsbrand van Diemerbroek een reeks ziektegeschiednissen op die hij ontleende aan zijn eigen praktijk in Nijmegen, toen daar in 1635 een epidemie was uitgebroken. De gevallen bevatten talrijke weigeringen van medicatie of interventie.⁶⁷ Zelfs

ernstig zieken aarzelden vaak een beroep te doen op een medisch specialist. Van Diemerbroek zocht, net als Van Overbeke dr. Janson, een alliantie met de zieke. Ook al ergerde hij zich aan alle zelfmedicatie, tegelijk trachtte hij uit tactische overwegingen deze lekenkennis te integreren in zijn therapie.

Ziek-zijn en sterven waren sociale gebeurtenissen waar familie en buuren direct bij betrokken waren. In een anekdote rond mevrouw Schrevelius, wellicht de vrouw van de beroemde arts, wordt verteld hoe zij bij een stervende buurvrouw wordt gehaald. Als het einde nadert, roepen een paar van de aanwezige vrouwen: 'Daar komt de dood, daar komt de dood.' Het dochtertje van mevrouw Schrevelius, dat met haar moeder is meegegaan, loopt meteen weg. Maar als haar moeder thuis komt, wordt zij daarover berispt: dat was toch onbeleefd. Het meisje zei echter dat zij in paniek was geraakt. Zij was bang geworden dat de dood misschien de verkeerde zou kiezen en niet de zieke maar haar zou meenemen. Het komische effect van deze anekdote berust op de 'Kindermund': met de naïeve of oneerbiedige opmerking van een kind worden de volwassenen even op het verkeerde been gezet. Maar daarnaast informeert dit verhaal ons over het openbare karakter van de dood. Zelfs dit kleine buurmeisje werd niet weggehouden.

De universitair opgeleide arts moest des te meer rekening houden met de zieke en zijn omgeving, omdat hij te maken had met een aanzienlijke concurrentie. Een bekend versje luidde: 'Apothekers, chirurgijns, kwakzalvers, joden, papen, vroedvrouwen, ieder wil de doctor na gaan apen.' In feite werd de medische praktijk in de vroegmoderne periode nog in sterke mate gekenmerkt door een situatie van 'therapeutisch pluralisme': men zocht niet alleen genezing bij artsen en chirurgijns, maar ook bij allerlei officieuze genezers, zoals praktiserende apothekers, ledenzetters, kwakzalvers of de beul. En daarnaast waren er nog 'magische' specialisten. Soms boden priesters hun diensten aan, en er waren ook nog kopsters die aderlatingen bedreven.

De verschillen in kwaliteit waren nog gering, zeker tussen de universitair opgeleide artsen en de churrigijns. De laatsten werden regelmatig aangevallen in de geschriften van de doctores medicinae. Maar die tirades zeggen meer over de academische pretenties van de auteurs dan over de verschillen in bekwaamheid.⁶⁸ Het zijn ook die pretenties

die zowel in de kluchten als in de *Anecdota* op de korrel worden genoemd. Op het toneel zijn het vooral het potjeslatijn en het gesleep met boeken waar hartelijk om gelachen wordt. Ook bij Van Overbeke komen de doctores medicinae er niet zo best van af. Zo is er een verhaal hoe de Leidse hoogleraar theologie Abraham Heydanus zijn medische ambtgenoten in de maling nam. Hij vertelde hun hoe hij in Purmerend had gezien dat iemand zijn been brak en toen niet anders deed dan zijn been met een stevige draad omwinden. Na een kwartier, aldus Heydanus, liep de man weer als voorheen. Hoe was dat mogelijk? De professoren braken zich er het hoofd over, sloegen alle handboeken erop na, maar moesten uiteindelijk bekennen dat zij het probleem nog niet helemaal hadden opgelost. Uiteraard ging het hier om een houten been.

Al die doctores medicinae, aldus de kluchten, verschilden niet veel van de kwakzalvers. Het is een van de komische effecten die steeds worden toegepast, ook bij Van Overbeke. In een enkel geval worden individuele artsen op de korrel genomen, zoals Joannes Fredericus Sweitzer of Helvetius, die na zijn studie in Harderwijk eerst werkzaam was in Amsterdam en later in Den Haag. Sweitzer was een beroemdheid, onder andere vanwege zijn belangstelling voor de alchemie. In 1650 had hij al een eerste boek over het onderwerp gepubliceerd, *De alchymia*. In 1667 volgde zijn *Vitellus aureus*, een verhandeling over het veranderen van lood in goud. Samen met een geelgieter had hij talrijke experimenten uitgevoerd.⁶⁹ In een anekdote over Helvetius worden die proeven ook nadrukkelijk vermeld: hij hield zich 'meest met chemische medicamenten' bezig. Daar ligt ook de clou van het verhaal. Het betreft een verkoper van 'orvietan', een kwakzalversmiddel uit de Italiaanse stad Orvieto. Om de werking te demonstrenen, slijkt de man zelfs padden, antimonium en andere dingen, waarop Helvetius opmerkt dat de man allang dood was geweest, als hij hem maar de helft had voorgeschreven van wat hij op dat moment innam. Een tweede toeschouwer, de Haagse regent Adriaen Rosa, wil dat graag geloven: 'Gij vertrouwt u op uw kunst en dat bij experientie.' Met andere woorden, tussen de kwakzalver met zijn dubieuze middeltjes en de geleerde Helvetius met zijn interesse in de alchemie was weinig verschil. Waarschijnlijk speelde Helvetius' bekendheid als alchemist ook in een andere anekdote. Een voorgeschreven poedertje had ertoe geleid dat de patiënt direct 'na de hemel reisde'. Commentaar van de

omstreden arts: 'Das sackermentsche pulver hat schoon sechs menschen hinwech gerissen. Hole mich der Teuffel wen ichs wider gebrauche' (2190).

Het taalje van Helvetius was des te komischer, omdat ook in kluchten kwakzalvers vaak als Duitsers werden opgevoerd. Ook kwamen er veel uit Italië, die mikpunt van spot waren in een liedbundel *Den Italiaenschen quacksalver*. Tot de karikatuur van de kwakzalver behoorde diens verwaande zelfaanprijzing. Een kwakzalver op de Nieuwmarkt in Amsterdam vertelde dat hij helemaal in China was geweest en dat hij daar een toren had gezien van louter glas. Sterker nog, de toren was in één keer geblazen. Toen de mensen begonnen te lachen, zei een bootsgezel: 'Het is waar, ik heb er wel 3 maanden op gevangen gezeten.' Men vroeg hem hoe hij eruit was gekomen. 'Ik vond een platluis onder mijn oksels, die brak ik de hals en knoopte de darmen t'samen en liet mij zo neder' (2405). De kwakzalver wordt indirect uitgemaakt voor leugenaar. De mop is een laat voorbeeld van het ooit zeer populaire leugendicht en maakt duidelijk dat kwakzalvers oplichters zijn.

Kwakzalvers waren ook populair in kluchtbundels. Dat blijkt al uit de titel van *Het geneughlijck leven van den Spaenschen quack-salver* uit 1679. We vinden ze ook dikwijls in de schilderkunst. Net als komedianten staan ze afgebeeld orerend op een houten stellage. Onder het publiek bevindt zich vaak een zakkenroller, die duidelijk maakt dat de toeschouwers hier bij de neus worden genomen.

Ook bij de barbiers, die naast het knippen en scheren medische diensten verrichtten, kon men maar beter wegblijven. Zo zou de vrouw van de bekende edelman Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck gewaarschuwd zijn voor de barbier die haar man behandelde, nadat deze 'door zijn instrument' was geschoten. Immers, toen de barbier de vinger van een ander had behandeld, was die stijf gebleven. Het antwoord van Van Aerssens echtgenote: 'Die barbier is goed, want zo wou ik het hebben.' In een andere mop wordt ons zelfs een kijkje in een barbierswinkel gegund. Vermoedelijk ter ondersteuning van zijn medische pretenties had een barbier daar een skelet opgesteld. Toen een klant eens voelde aan de tanden, draaide de man strekem aan een schroef, waarop de kaken dichtklaptten.

In de moppen over ziekte, kortom, werd de onzekerheid omtrent de status van de medicus uitgebuut. Daarnaast had de interne hiërarchie

binnen de medische beroepsgroep, van medicus tot kwakzalver, eveneens lachwekkende kanten. De relatie tussen patiënt en dokter leende zich bij uitstek tot carnavaleske omkeringshumor. In de grappen over ziekten draaide het vaak om de grens tussen normaal en abnormaal. Ten slotte kan, in een tijd dat zelfs vrij onschuldige ziekten dodelijk waren bij gebrek aan medische kennis, achter al dit lachen een diepere betekenis worden gezocht als bezwering van angsten. Dat kon des te vrijer schouwd. Maar ook hier was enige matigheid gepast: het was niet de bedoeling dat men zich doodlachte.

Eigen en vreemd

Lachen schept in twee opzichten een band. Samen lachen betekende in het middeleeuwse recht dat een vete was bijgelegd. Dit lachen verenigt mensen. Samen lachen om anderen schept een nog hechtere band. Wie anderen uitlacht, maakt duidelijk dat zij tot een andere groep behoren. Dit lachen scheidt mensen. Dat laatste is de basis van etnische humor. In de hedendaagse westerse samenleving circuleren bijvoorbeeld veel grappen over joden, Chinezen en zwarten. Behalve ras en huidskleur kan nationaliteit een focus zijn, zoals in de Nederlandse moppen over Belgen. Binnen één land kan het om regionale herkomst gaan, zoals in Engelse moppen over Schotten.

Etnische humor is een modern verschijnsel.⁷⁰ Moppen gebaseerd op onderscheid van huidskleur konden populair worden, omdat ze gekoppeld zijn aan rassentheorieën die in de negentiende en twintigste eeuw werden ontwikkeld. Bovendien ontstond er door toenemende migratie meer contact tussen bevolkingsgroepen die tevoren ver van elkaar leefden. Moppen gebaseerd op verschillen in nationaal karakter werden pas populair toen de moderne natiestaat in de negentiende eeuw zijn huidige vorm kreeg. Etnische humor heeft een functie bij het scheppen van een eigen identiteit. Daar waar de eigen cultuur met die van vreemden botst, ontstaan conflicten en ambigüiteit. Humor helpt bij het definiëren van de grens tussen het eigene en het vreemde. Etni-

sche humor heeft daarbij een dubbele functie: enerzijds het scheppen van een band tussen verteller en toehoorders, en anderzijds het creëren van afstand tot degenen om wie gelachen wordt.

Etnische humor heeft een langere geschiedenis, wanneer we het begrip ruimer opvatten dan louter een verwijzing naar ras en natie. Etnische thema's zijn bij Van Overbeke te vinden, zij het niet in moderne verschijningsvormen. Dat grappen over zwarten en Chinezen ontbreken, is te begrijpen. Over joden zijn maar een paar grappen te vinden, wat al opmerkelijker is. Evenmin zijn er voorlopers van de belgenmop, tegenwoordig in Nederland de populairste variant van etnische humor. Enerzijds is dat logisch. België verscheen pas twee eeuwen later als natie op de kaart van Europa. De belgenmop is het product van het groeiend natiebeseef in de twintigste eeuw. Toch valt het ontbreken van moppen over Vlamingen, Brabanders en Walen bij Van Overbeke op. Er was rond 1600 een grote stroom migranten, die om religieuze of economische redenen uit de Zuidelijke Nederlanden naar de Republiek waren getrokken. Hun integratie verliep niet zonder problemen. In economisch opzicht waren enkelen succesvol. In 1620 waren er meer Zuid-Nederlandse dan autochtone rekeninghouders bij de Amsterdamse wisselbank. Maar ze concentreerden zich op door hen gedomineerde bedrijfstakken, zoals de zijde-industrie. Ze hielden afstand tot de lokale bevolking en trouwden bij voorkeur onderling.⁷¹ Hier lag een goede basis voor etnische humor. In de eerste helft van de zeventiende eeuw is de Zuid-Nederlander dan ook een vaste figuur in kluchtten als Bredero's *Spaanschen Brabander*. Het gaat dan om lieden die hun armoede compenseren met grootspraak en aristocratische zwier. Dat type komt in de *Anecdota* niet voor. Wel is er een Brabander die wordt verweten dat zijn gezicht eruitziet alsof 'de duivel met pennemesjes op uw bakhuis gedanst heeft'. De man antwoordt dat zijn ouders als arme vluchtelingen naar Holland kwamen en zijn hoofd zo lang in de lommerd hadden moeten belenen dat er de mot in was gekomen (1746). De armoede van Zuid-Nederlandse immigranten komt nog een enkele keer ter sprake. Maar daar blijft het bij. Misschien maakte Van Overbekes eigen Zuid-Nederlandse afkomst dit genre voor hem minder leuk? Belangrijker is echter dat de tegenstelling tussen Zuid- en Noord-Nederlanders na het midden van de eeuw vrijwel was verdwenen. Met de etnische spanning verdween ook dit soort humor.

Bijna elk land heeft een stad, dorp of streek waarvan de bewoners als erg dom gelden en waarover veel grappen circuleren.⁷² De oude Grieken hadden al hun 'fooltowns', steden bevolkt door bij uitstek domme inwoners. Kampen gold in Nederland als zo'n stad, vandaar de uitdrukking Kampen-ui voor een domme streek. De reputatie van het stadje klinkt nog door in een recept: kampersteur.⁷³ In tegenstelling tot wat men zou denken, is dit geen vis- maar een eiergerecht. Toen de Kamperanen hun bisschop wilden onthalen, vingen ze een vette steur. Om de vis vers te houden, werd hij teruggezet in het water met een bel om. Toen de bisschop arriveerde, kon hij echter niet meer achterhaald worden en werden er in aller ijel eteren geserveerd. Adriaen van der Venne verwijst er reeds in zijn *Tafereel van Sinne-mal* uit 1623 naar als een algemeen bekend verhaal.⁷⁴ Kampen komt in de *Anecdota* niet voor, maar wel in gedrukte kluchtboeken.⁷⁵ De reputatie van Zwolle komt dicht in de buurt bijkens de volgende mop: twee burgemeesters van deze stad vonden de kerktoren scheef staan. Ze deden hun mantels uit en gingen tegen de torenmuur duwen. Ondertussen nam een dief hun mantels mee. Toen ze omkeken, zagen ze die dan ook niet meer liggen. Een van hen zei: 'Het is zeker genoeg, dat we de toren over onze mantels heen geschoven hebben' (2421). In *Den nieuwen luchtvertelder* is een grap te vinden over de 'Zwolle spraaik'.⁷⁶ In een andere mop van Van Overbeke zijn de Deventer burgemeesters slachtoffer van een grap. In Holland werd het mtelligentiepeil in Oost-Nederlandse steden kennelijk niet erg hoog aangeslagen.

Van Overbeke had zeker oog voor de tegenstellingen tussen volkeren. In het regeringscentrum Den Haag werden die soms voor zijn ogen tot uitdrukking gebracht in confrontaties tussen diplomaten. De Engelse gezant George Downing kwam in 1660 of daaromtrent in het Voorhout de prins van Oranje tegen. Geen van beiden wilde wijken. De raadpenonaris Johan de Witt, die toevallig voorbijkwam, nodigde de prins uit met hem te wandelen en ondertussen gaf hij aan diens koetsier opdracht voor Downing te wijken, en 'daarmede werd de misslag van Zijn Hoogheid in een glorie veranderd'.

Een vergelijkbaar conflict over voorrang rees tussen de Spaanse en Franse gezanten. De zaak liep hoog op, de rapieren waren al getrokken. Ook hier hielp de raadpenonaris een handje: hij stelde voor dat de

Spaanse gezant dwars door het Voorhout zou rijden, en de Franse recht-door waren tevreden, maar, concludeert Van Overbeke: 'Dit proces van de glorie [is] onder de rechter nog ongedecideerd hangende.' Het verhaal verscheen later in een boekje over Jacques de Thou, Franse gezant in Den Haag van 1657 tot 1662, over wie talrijke anekdotes de ronde deden.⁷⁷

De oude animositeit tussen Spanjaarden en Hollanders was in Van Overbeke's tijd nog niet verdwenen, al hadden de twee landen in 1648 vrede gesloten en waren ze inmiddels bondgenoten. De tegenstelling komt naar voren in de volgende anekdote: In een gezelschap van Hollanders en Spanjaarden dronk een Hollandse kapitein op de gezondheid van de koning van Spanje. Daarna weigerden de Spanjaarden echter te drinken op de Staten-Generaal. De kapitein stak toen zijn vinger in de keel, en spuugde uit wat hij gedronken had: 'Daar leit dan ook de gezondheid van de koning van Spanje' (930).

Een andere anekdote speelt tijdens het twaalfjarig bestand tussen de Republiek en Spanje. Niet iedereen in Nederland was hier gelukkig mee. Nu was het gebruik dat Johan van Oldebarnevelt als raadpenionaris elk jaar de in de Staten van Holland vertegenwoordigde steden een feestmaal aanbod. Bij één gelegenheid weigerde een burgemeester van Hoorn te drinken op de koning van Spanje. Oldenbarnevelt sprak dringend: 'Mijnheer moet weten dat de koningen lange handen hebben.' De burgemeester liet zich niet bang maken en antwoordde: 'Wel, heeft hij lange handen, hij mag er zijn gat mee klouwen.'

In aantal en inhoud vergelijkbaar met moderne belgenmoppen zijn die over Duitsers, in het bijzonder Westfalers. Een voorbeeld: 'Een Westfaling raakte met zijn familie in groot onweer, en als hij Texel zo nabij zag, bad hij: "O, Herr, bring uns nu moor an dat stucken landt, wenn we door sind, woillen wi uns selfts wol helpen"' (1479). Hier wordt de Duitser afgeschilderd als een bange landrot, lachwekkend voor de zeevarende Nederlander. In feite was een groot deel van de Nederlandse matrozen van Duitse herkomst, zoals Van Overbeke uit eigen ervaring moet hebben geweten. Het gebruik van Plat-Duits dialect had voor de beschaafde Hollander Van Overbeke een extra humoristisch effect.

De cultuurschok tussen twee volkeren komt vaak tot uiting in een afkeer van elkaars voedsel. Het is een vast thema in etnische humor en komt een paar keer bij Van Overbeke voor. In één mop moet de Duit-

se wijn het ontgelden, omdat die zo sterk gezwaveld was: het lijkt hier wel de hel, zei een Hollandse reiziger, want 'men onthaalt de lieden met pek en zwavel' (2316). Het is overigens een klacht die ook door echte reizigers werd geuit.

Veel moppen over het rooms-katholieke geloof zijn in Duitsland gesitueerd. Het gaat dan bijvoorbeeld om een 'Westfaalse paap' (priester) die door zijn parochianen in de maling wordt genomen (382). Duitsers komen bij Van Overbeke vooral voor als domoren, en wel van hoog tot laag, zoals de volgende grap demonstreert: 'Een hertog van Neurenberg naar huis reizende, zag een boer staan vissen, vraagde hem wat hij al ving. De boer zeide: "Alderlei vis." De hertog vraagde: "Vangt gij ook stokvis?" "Neen," antwoordde de boer, "want die komt van Neurenberg." (1639). Een ander voorbeeld: 'Een vent riep tot Frankfurt: "Nieuwe boekjes, nieuwe boekjes, waarin staat wat er tot Regensburg gepasseerd is." Hij had ze alle toegenaaid en verkocht er een grote hoop van. Als er het volk dan mede naar huis toeging en op[en]snee, maar niets daarin en vond, zo zeiden zij: "Daar staat immers niet met al in." Hierop antwoordde hij: "Daar is ook niets gepasseerd." (2025). Waar-schijnlijk is dit een mop die in Duitsland circuleerde, maar Hollanders konden eveneens lachen om de politieke onmacht van het centraal gezag in Duitsland, de Rijksdag, die in Regensburg zetelde. Vergelijkbaar is de mop van de nar die keizer Karel v adviseerde een arme graaf serieus te nemen, 'want de graaf mocht kwaad worden en zijn graafschap, geld, en goed en al zijn volk in een korf tesamen pakken en in een ander gebied brengen'. Duitsland was inderdaad een verzameling van soms piepkleine landjes.

De Duitse taal staat in enkele moppen centraal, zoals het feit dat men in sommige plaatsen de burgemeesters 'hare wijsheid' noemde. Een boer die een hele dag vergeefs naar zijn burgemeester had gezocht, zei toen hij hem gevonden had: 'Och, ik hebbe uw wijsheid de ganse dag gezocht, maar heb ze niet kunnen vinden' (2091). Zo'n Duitse woordspeling was voor Nederlanders natuurlijk gemakkelijk te volgen.

In veel moppen komt Plat-Duits dialect voor als humoristisch effect. Ze gaan over boeren, die in ontwikkeling, gewoontes en taalgebruik het tegendeel vormden van het elitaire stedelijke milieu van Van Overbeke. De domheid, maar soms ook slimheid, van de boeren vormt de kern van deze moppen. Westfaalse boeren waren dubbelbelast: ze waren

Duits én boers. Westfalers waren voor Van Overbeke wat Belgen voor de moderne Nederlanders zijn: het domme, krompratende broertje. Wanneer Belgen de Duitsers hebben vervangen, is onduidelijk, vermoedelijk pas in de twintigste eeuw. Er moet hier hebben meegespeeld dat de Nederlanders in Van Overbeks tijd voortdurend geconfronteerd werden met Duitse immigranten, die afkwamen op de Hollandse welvaart. Er kwamen in zijn tijd jaarlijks zo'n 20.000 Duitse trekarbeiders naar Nederland, van wie velen bleven hangen. Deze immigranten kregen de minste baanjes en hadden de status van gastarbeider. Er bestond wrijving tussen autochtone en uit Duitsland afkomstige arbeiders, onder meer in de Leidse textielindustrie. Er waren tal van scheldwoorden voor hen, zoals mof, knoet, poep, mier en spekvreter. Dat laatste scheldwoord refereert weer aan voedsel. Duitsers waren immers dol op vette worsten.

Het beeld van Duitsers in de *Anecdota* stemt overeen met dat in toneelkluchten.⁷⁸ Een voorbeeld is *Die Historie van Slennerhinke Lanlaup, Hellenvaert, un Juffren-Hijck*, die vermoedelijk circa 1630 geschreven is. Ook de hoofdpersoon uit deze klucht wordt zeeziek en het is natuurlijk worst wat hij uitbraakt. Uit 1644 dateert *De klucht van de mof* van Isaac Vos, uit 1689 is er *De bedrooge mof*. Het basispatroon van de kluchten is dat een Duitser eerst wordt gezien als een goede huwelijkskandidaat, vervolgens door de vader van zijn verloofde wordt ontmaskerd als mof en het huis wordt uit gejaagd. Er waren ook veel Duitse vrouwen die naar Nederland kwamen en die vaak eindigden als dienstmeid. Ook zij werden belachelijk gemaakt, bijvoorbeeld in de *Klucht van de moffinne* en in het *Kluchtrigh tijdsverdrif by de worste-ketel ofte vermaakeijke tsamenkoutingen, waarm verhandeld word het leven en wandel der Westfaalsche dienstmaagden*. Populair was eveneens de figuur van de Duitse kwakzalver. De massale toestroom van Duitse immigranten kwam rond 1600 op gang. Rond die tijd kreeg deze aanvankelijk weinig gearticuleerde kluchtfiguur steeds meer trekken van de mof. Dat proces verliep parallel met de wijze waarop de verwaande Zuid-Nederlander vorm kreeg. Maar de immigratie uit Duitsland ging evenlang door. Zo bleef dit komisch stereotype langer bestaansrecht houden en treffen we het nog in de achttiende eeuw aan.

De Franse beschaving vormde in meng opzicht een voorbeeld voor de Hollanders. Jongelieden van goeden huize werden naar dat land ge-

stuurd ter vervolmaking van hun opvoeding. Frans werd binnen de elite dikwijls als schrijf- en zelfs spreektaal gebruikt. Van de Fransen bestond in de Republiek echter eveneens een negatief beeld: zij waren vooral verwaand of, zoals men zei, 'winderig'. Iemand die uit Frankrijk kwam, zei dat het in Holland zo moeilijk was een pruik te dragen vanwege de wind, in Parijs waaide het veel minder. De reactie luidde: 'Dat gelove ik wel, want de winderige Fransjes vangen daar al de wind op' (1822).

Fransen vond men onbetrouwbaar. Iemand zei daarover eens: 'Geleijk de Fransen niet lezen als zij schrijven, zo doen zij ook niet als zij zeggen' (2229). Normandiërs goldten als leugenachtig, maar dat kwam omdat daar geen wijngaarden waren. Ze hebben slechts hun 'appel-drank' en alleen 'in vino' vond men 'veritas' (1548). Gascogners hadden de reputatie overdreven trots te zijn. Toen twee Gascogners ruzie hadden zei de een: 'Ik zal u zo hoog schoppen dat al had gij tien korven met brood, gij nog van honger zou sterven eer gij neder kwam.' De ander zei: 'Ik zal u suffletteren dat gij over uw hoofd in de aarde zult ver-zinken en dat allenig uw hand maar zal uitsteken om mij te salueren.' Natuurlijk hadden de Normandiërs en Gascogners ook binnen Frankrijk deze reputatie, en waarschijnlijk nam Van Overbeke deze grappen gewoon over van Franse voorbeelden. Op het toneel werden Franse manieren eveneens belachelijk gemaakt, bijvoorbeeld in het blijspel *De verwaande Hollandsche Franschman* uit 1684.

Natuurlijk zijn er ook een paar grappen over het Franse eten. Iemand die pas een maand in Frankrijk verbleef, was ergens te gast. Het vlees had een vreemd smaakje. Hij wilde dat vriendelijk kenbaar maken en zei: 'Dat vlees is gearriveerd' (788). Waarom dit zo leuk is, blijft overigens onduidelijk. Een ander voorbeeld is het verhaal van een Hollandse boer die met afschuw vertelt dat hij in Frankrijk sla had moeten eten, eraan toevoegend dat ze er 's winters waarschijnlijk hooi eten (1973). In dit verband mag niet onvermeld blijven dat Nederlandse predikanten zich tegen het Franse voedsel keerden, zij het om geheel andere redenen. De Franse keuken had toen al een grote reputatie, maar de daarbij horende geneugten werden afgekeurd. De predikant Hondius meende dat de ware christen slechts Hollandse kost at, en hij veroordeelde expliciet het gebruik van 'lekkere Franse sausen'.⁷⁹

Met Spanjaarden was er vanouds wrijving. Daaraan herinnert een